

Forskningsbibliotekens fjärrlån

Inledning

Ett av utredningens uppdrag har varit att genomföra en kartläggning av låneströmmar och volymer av fjärrlån avseende såväl den nuvarande situationen som utvecklingstendenser. Utöver detta kommer även vissa innehållsliga uppgifter som ämnen, ålder och materialtyp (lån/kopia) tas fram. Mitt primära mål är att redogöra för hur låneströmmarna går, dels från forskningsbiblioteken till andra bibliotekstyper, dels mellan forskningsbiblioteken. Jag gör också vissa nedslag i låneströmmarna i syfte att ge en bild av vad som lånas.

Källor

För forskningsbibliotekens del vilar den statistiska kartläggningen främst på följande källor: Statistiska centralbyråns årliga statistik för forskningsbiblioteken för år 1989 t.o.m. 1996. (Forskningsbiblioteken 19-. SCB; Statistiska meddelanden, Serie Ku 13 ISSN: 0282-3519) En stickprovsundersökning av beställningar distribuerade utanför LIBRIS fjärrlån under v. 44-45 1997 (se vidare nedan).

Data ur LIBRIS fjärrlånemodul.

Jag har också i viss mån tagit del av data från lokala system samt andra statistikkällor. I avsnittet om sjukhusbiblioteken stöds framställningen av slutsatser och resultat från studien Bestånd under påverkan (Nilsson, Ingegerd & Persson, Olle 1996: Bestånd under påverkan. En studie av biomedicinska tidskrifter i svenska bibliotek. Stockholm: Karolinska institutets bibliotek) som för ett par år sedan kartlade användningen av biomedicinska tidskrifter i Sverige.

Arbetsätt och avgränsningar

LIBRIS

Huvudkällan till forskningsbibliotekens fjärrlån utgörs av LIBRIS fjärrlånemodul som från år 1995 och framåt för en detaljerad statistik över fjärrlånetrafiken. I början av utredningen gjordes ett större statistikuttag på tidsperioden 95-07-01 till 97-08-31. Detta kompletterades sedan med ytterligare data för september 1997, för att fånga in de förändringar som kan ha skett sedan LIBRIS introducerades på Internet. En begränsning av dessa data framstod snart som nödvändig och resultaten bygger i stor utsträckning på en fördjupad granskning och jämförelse mellan september 1995 och september 1997. Data har bearbetats med hjälp av korsfrågor och urvalsfrågor i MS/Access. Resultat av sökningar i Accessbasen har sedan vidarebehandlats i Excel.

Analysen kommer att ligga på bibliotekstypsnivå samt organisationsnivå. Med bibliotekstyp menas den av LIBRIS använda indelningen mellan exempelvis forskningsbibliotek, kommunbibliotek, sjukhusbibliotek etc. Det finns för närvarande 11 bibliotekstyper registrerade i LIBRIS biblioteksbas samt en kategori för "ej bibliotek". Med organisationsnivå avses ett bibliotek innefattande alla filialer och delorganisationer.

Stickprovsundersökningen

Det framhölls tidigt som ett önskemål att utredningen också skulle uppmärksamma de låneströmmar som inte registreras i LIBRIS Fjärrlån. Detta fjärrutlån är relativt sett av liten omfattning, särskilt vad gäller de allmänna högskolebiblioteken, men är trots det ett nödvändigt komplement för att få en helhetsbild. I syfte att belysa dessa lån gjordes under veckorna 44-45 en stickprovsundersökning på de s.k. manuella beställningarna, alltså de som inte når biblioteken on-line via LIBRIS. Jag begränsade mig i detta avseende till ett urval bibliotek med stor nettoutlåning och tillfrågade följande bibliotek om medverkan:

Samtliga sju universitetsbibliotek (inklusive Luleå tekniska universitet)

Kungliga tekniska högskolans bibliotek (KTHB)

Chalmers tekniska högskolas bibliotek (CTHB)

Karolinska institutets bibliotek (KIB)
Statens psykologisk-pedagogiska bibliotek (SPPB)
Kungliga biblioteket

Min koncentration på universitetsbibliotek motiveras främst av att de är regionalt spridda och därför kan antas ge en god sammantagen bild av de nationella låneströmmarna. Dessutom valde jag ut två tekniska och ett medicinskt fackhögskolebibliotek. SPPB är ansvarsbibliotek för psykologi, pedagogik och folkbildningsforskning och Kungliga biblioteket valdes slutligen pga dess särskilda karaktär som nationalbibliotek.

Då många bibliotek organisatoriskt sett är indelade i ett varierande antal olika enheter bedömdes det som alltför svår genomförbart att täcka in hela organisationens inkommande beställningar varför en begränsning till huvudbiblioteket föreföll rimlig. Detta medför att de beställningar som riktas direkt till andra enheter eller filialer av biblioteksorganisationen faller bort ur stickprovet. Lund åtog sig dock, pga sin "enkla" organisationsform, att förteckna beställningar för både UB1 och UB2 och ger följaktligen en mer heltäckande bild.

Två bibliotek föll bort ur den ursprungliga uppsättningen. Kungliga biblioteket hade en så pass ringa del av beställningar utanför LIBRIS att jag valde att föra bort dem ur stickprovet. Linköpings UB avböjde medverkan pga sin starkt decentraliserade organisationsform.

Stickprovet togs in via Excelfiler där data om varje beställning förtecknades av biblioteken själva. Pga att KIB och KTHB har en mycket stor andel beställningar utanför LIBRIS bestämdes det att de skulle göra en förenklad version och skicka kopior av en delmängd av beställningarna. På grundval av hur dessa fördelade sig på olika bibliotekstyper har jag sedan uppskattat helheten i bibliotekens låneströmmar.

Källäget för forskningsbiblioteken vad avser lånevägar, dvs "vem som lånar av vem", är bra men inte idealiskt. Den del av forskningsbibliotekens fjärrlån som passerar LIBRIS är väl dokumenterad och kan studeras på detaljnivå ner till varje enskild titel. Däremot är det betydligt svårare att skapa sig en exakt bild av hur låneströmmarna går utanför LIBRIS, den så kallade manuella utlåningen. SCB:s statistik redovisar inte lånevägar annat än i en grov indelning på inomsvenska lån och utlandslån. Den lokala statistiken på de enskilda biblioteken varierar och har, för att göra en lång historia kort, inte kunnat ta fram den här typen av uppgifter på något detaljerat sätt.

Min strategi har varit att använda mig av den goda statistik som LIBRIS tillhandahåller och komplettera denna med stickprovsundersökningen för att på så sätt få fram en helhet. Nackdelarna med detta är som tidigare har påpekats att stickprovet endast omfattar beställningar inkomna till universitetsbibliotekens huvudsigel vilket kan tänkas medföra att framför allt företagens och sjukhusbibliotekens andelar minskar. Med denna reservation i minnet är det ändå min uppfattning att underlaget är tillräckligt för att generella slutsatser ska kunna dras.

Kartläggningens resultat
Volymer och relationer i stort

Diagram 1: Utveckling av fjärrlåneverksamhet för forskningsbiblioteken åren 1990-1996
Av diagrammet framgår att såväl fjärrinlånet som fjärrutlånet har ökat under decenniet. Flera faktorer är drivande bakom en sådan utveckling. Bibliotekens överlag försämrade ekonomi, prishöjningarna på vetenskapliga monografier och tidskrifter, den ökade tillströmningen av studenter och den explosiva kunskapstillväxten kan nämnas som bakomliggande orsaker till

att beroendet och omfattningen av fjärrlån ökar. Förbättrade beläggningsinstrument som möjliggör för den enskilde att belägga/lokalisera fler titlar har också bidragit till den generella volymökningen.

De två kurvorna utvecklas dock inte på samma sätt. Utlåneökningen är märkbart brantare och noteringen för år 1996 ligger på närmare 700 000 utlån medan inlåneökningen stannar av 1995 på cirka 320 000 lån. Intressant är den allra senaste utvecklingen där utlånet ökar med närmare 100 000 mellan 1995 och 1996 utan att motsvarande höjning registreras på inlånet. Av allt att döma finner forskningsbibliotekens utlån i högre grad sin väg till andra bibliotekstyper.

En utveckling som underbygger skillnaden mellan kurvorna är direktlånen till slutanvändare. I nuläget förekommer lån direkt till slutanvändare i större omfattning på Spris bibliotek, Arbetslivsinstitutet och Naturvårdsverket. Denna låneström registreras idag som fjärrutlån till bibliotek men blir aldrig registrerad som inlån eftersom privatpersoner står som mottagare.

Fjärrutlånets andel av totalt utlån

Samtidigt med de ökade fjärrlånevolymer kan man emellertid konstatera att fjärrutlånets andel av det totala utlånet minskar under motsvarande tid. År 1990 utgjorde fjärrutlånet nära 20% av högskolebibliotekens totala utlån. På fyra utlån över disk effektuerades alltså ett fjärrutlån. Denna andel har år 1996 krympt till 12 %. Specialbiblioteken har gått en motsatt utveckling till mötes. För deras del har fjärrutlånets andel successivt ökat under 1990-talet från 11 % av utlånet år 1990 till en dryg fjärdedel (26 %) år 1996.

Skillnaden mellan de två grupperna kan till mycket stor del förklaras med högskolebibliotekens stora tillströmning av studenter vilket har medfört en radikal höjning av de lokala utlånen. Intensifieringen av fjärrlånet har med andra ord överskuggats av en ännu större lokal utlåneökning. Denna utveckling kan inte på samma sätt ses vad gäller specialbiblioteken där den lokala utlåningen överlag är mer blygsam, även om det naturligtvis varierar från bibliotek till bibliotek.

Diagram 2: Fjärrutlånets andel av totalt utlån under 90-talet

Andel lån och kopior

Andelen originaldokument av det totala fjärrutlånet varierar mellan 30 och 40% under 1990-talet. Kopieleveranserna utgör den övervägande delen men minskar successivt sina andelar. 1989 effektuerades nära 68% av fjärrutlånen som kopior (338 375 st). Samma siffra för 1996 är 56% eller 390 770 stycken. Originalutlånen ökar för att år 1996 utgöra 42.6% av det totala utlånet. Detta år effektuerades alltså nära 300 000 originalutlån i det svenska fjärrlånesamarbetet. Med originaldokument avses såväl rapporter som monografier.

Ett annat sätt att uttrycka förhållandet lån/kopior är att se på tillväxt i procent och då finner vi att monografierna under 90-talet har ökat med 86% medan kopiornas tillväxt ligger på 15.5%. En gissning är att detta har sin bakgrund i bibliotekens förvärvspolicy där alltmer resurser har koncentrerats på tidskriftsprenumerationer. Detta har lett till relativt sett minskat monografiförvärv som i sin tur har ökat beroendet av fjärrinlån.

En spontan fråga man kan ställa sig inför diagram 3 är vad som hände med kopieeffektueringen år 1991. Vi ser en brant nedgång just detta år och därefter en återhämtning. Detta kan ha att göra med att svenska forskningsbibliotek kring denna tid började ta betalt för sina kopieleveranser enligt BIBSAM:s riktlinjer. Innan dess hade flera betydelsefulla kopieleverantörer haft en gratispolicy för sitt kopieutlån. Med risk för

övertolkning kan man av återhämtningen att döma, antalet kopior är år 1993 tillbaka på samma nivå, säga att det skedde en relativt snabb tillvänjning till avgiftsbeläggningen av kopior.

Diagram 3: Fjärrutlån av originaldokument och kopior under 90-talet

Att monografierna tar en allt större plats i fjärrlåneströmmarna är en utveckling som av allt att döma kommer att fortsätta. Visserligen visar diagrammet även på ökat kopieutlån men man kan trots detta förutsätta att den ökade förekomsten av lokalt tillgängliga fulltextdokument successivt kommer att minska efterfrågan på kopiebeställningar medan behovet av fjärrlånade monografier kvarstår. Sannolikt kommer hanteringen av monografiutlån att ta en allt större plats i det framtida fjärrlånearbetet medan kopiedelen marginaliseras eller kanske t.o.m. faller bort i sin helhet i vissa strömmar, detta i synnerhet mellan högskolorna.

Utlandslån

Utredningen har haft i uppdrag att främst koncentrera sig på låneströmmarna mellan svenska bibliotek. Det kan dock vara av intresse att översiktligt kommentera de volymer av fjärrlån som går ut ur respektive tas in i Sverige.

År 1996 gick cirka 90% av fjärrutlånet till ett annat svenskt bibliotek, 7% till nordiskt bibliotek och någon knapp procent till utomnordiskt land. Förhållandet att nio av tio fjärrutlån från svenska forskningsbibliotek går inom landet förefaller vara stabilt under 90-talet. Det svenska fjärrutlånet till andra länder ökar något i absoluta tal. 1990 skedde 54 235 sådana utlån, år 1996 dryga 57 000.

För inlånet gäller att ca 84% hämtades inom Sverige 1990 mot 72% 1996. Detta behöver dock inte betyda att Sveriges nationella självförsörjningsgrad har minskat. Kategorin avsändarland ej angivet är stor för 1996 och det dokumenterade inlånet från utlandet ligger på samma nivå (cirka 13-14%) för de två åren. Uttryckt i absoluta tal har antalet inhämtade fjärrlån från utlandet snarare minskat något från 43 592 1990 till 42 827 år 1996. För bägge åren gäller att inlånet till hälften kom från nordiska länder medan den andra halvan kom från utomnordiskt land.

Värt att kommentera är också det nordiska inslaget i LIBRIS. Cirka 130 bibliotekssigler i LIBRIS är för närvarande utomsvenska med representanter från både folk- och forskningsbibliotek. Denna grupp stod under sept 1997 för nära 4% av inlånet och dryga 4% av utlånet i LIBRIS Fjärrlån.

Av stickprovet på beställningar utanför LIBRIS (inalles 3149 st/ 2 veckor.) framgick det att nära en tredjedel (926 st.) kom från utländska bibliotek. Beställningar från de nordiska länderna är inte oväntat dominerande. Norge och Danmark tar en särställning med nära hälften av denna beställningskategori men även Baltikum bör lyftas fram. Estland är en framträdande beställare där framför allt universitetsbiblioteket i Tartu förefaller ha en stadig inlåneström från samtliga svenska universitetsbibliotek. Ämnesmässigt är det frågan om ett brett urval utan tyngdpunkt på något särskilt signum. Andra länder som förekommer mer sporadiskt är Polen, Tyskland och Ungern samt mer fjärran länder som USA och Australien. Forskningsbiblioteken utgör den klart dominerande bibliotekstypen i denna låneström men andra bibliotek är också förekommande. Nordiska folkbibliotek står för 6-7% av beställningarna och mindre strömmar kan noteras även från utländska företag och myndigheter, 5 respektive 2%.

Forskningsbibliotekens fjärrutlån till olika bibliotekskategorier

Efter denna bakgrundsteckning ska jag gå in närmare på de inomsvenska låneströmmarna och koncentrera mig på vad forskningsbiblioteken som bibliotekstyp betraktat lånar ut till andra bibliotekstyper. Eftersom mina beräkningar baseras på LIBRIS-data har jag också fått acceptera deras definitioner på bibliotekstyper. Med en viss förenkling kan man säga att kategorin forskningsbibliotek enligt LIBRIS motsvarar SCB:s förteckning av högskolebibliotek.

Det finns som sagt två låneströmmar i Fjärrlånesverige, den som går innanför LIBRIS och den som rör sig utanför. Tendensen är tämligen klar: de bibliotekstyper som inte tidigare har använt sig av LIBRIS gör nu detta i allt större utsträckning. Detta gäller framför allt företagen, folkbiblioteken samt sjukhusbiblioteken. Statistik på transaktionerna i LIBRIS webbsök visar på en stadig uppgång i aktiviteten under det halvår som möjligheten till fjärrlånebeställningar via internet varit möjlig. Den nya rutinen tas också i bruk av forskningsbiblioteken, framför allt de nya högskolorna, som ett komplement till den gamla miljön LIBRIS/Stairs. En bekräftelse på att lånevägarna är på väg att förändras ges av statistiken för BIBSAM:s fjärrlånekompensation som visar på en nedåtgående trend för manuellt fjärrutlån av monografier utanför LIBRIS mellan 1996 och 1997.

Om distributionssättet utanför LIBRIS kan konstateras att beställningar per post är dominerande för samtliga bibliotekstyper, i synnerhet för folk- och sjukhusbiblioteken. 73% av de 2223 svenska beställningarna i stickprovet inkom på detta sätt. Beställningarna inkom till 14% via fax och i det här fallet är samtliga bibliotekstyper representerade med myndigheterna och företagen som framträdande beställare. Det förekommer i enstaka fall att beställningar tas emot via telefon (1%) men generellt sett uppmanas beställaren att återkomma med en skriftlig låneansökan på belagd eller lokaliserad titel. E-postbeställningar är relativt ovanliga, endast 4% inkom på detta sätt, främst från företagen och forskningsbiblioteken. Beställningar via on-line ordering förekommer på Lund UB2, Chalmers, KIB och KTHB (av stickprovsbiblioteken) och utgör 8% av beställningsmängden. Företagsbiblioteken och sjukhusbiblioteken men även vissa forskningsbibliotek som tex Arbetslivsinstitutet, lånar in på detta sätt. Till Chalmers och KTHB inkommer on-line orderbeställningar företrädesvis från företagsbiblioteken som är en viktig kategori beställare för dessa två bibliotek.

I forskningsbibliotekens del av låneströmmen utanför LIBRIS märks några udda postbeställningar från universitetsbiblioteken, Umeå och Linköping i detta fall. Det har också slunkit med några företagsbibliotek i denna grupp, förmodligen definierade som forskningsbibliotek pga att de bedriver egen forskning. Varför det förekommer manuella lån mellan bibliotek med LIBRISuppkoppling är svårt att säga. Det kan ha att göra med att det i vissa fall är bekvämt att skriva ut beställningar direkt ur det lokala systemet och låta dem gå med post. Antalet beställningar av detta slag är dock marginella.

Skillnaden i effektueringsprocent mellan de två låneströmmarna är också viktig att uppmärksamma. Av de fjärrlånebeställningar som passerade LIBRIS i september 1997 blev cirka 85% effektuerade. Var i remisskedjan de effektuerades har inte studerats närmare. Den genomsnittliga effektueringsprocenten på det manuella fjärrutlånet är dock 58% (beräknat på två veckor) vilket är en markant skillnad. Jämförelsen är inte helt rättvis pga att LIBRISlånen är "avslutade ärenden" medan stickprovslånen är oavslutade remissärenden som kan tänkas effektueras i ett senare skede (se appendixtabell 1). I det mest gynnsamma fallet, dvs om samtliga beställningar som remitteras under tidsperioden effektueras på ett senare stadium, kommer visserligen denna låneström upp i en effektueringsgrad på ca 85%. Att så skulle ske är dock inte sannolikt, förhållandet att effektueringsprocenten är påtagligt mindre i den manuella låneströmmen torde stå klart. Orsaker till detta är att det önskade materialet kan vara

svårtillgängligt samt att beställningarna överlag är mer ofullständiga. Detta leder till ett mer omfattande arbete med beläggning och lokalisering för fjärrlånebibliotekarien vilket i sin tur fördröjer och försvårar hela processen. Det kan nämnas att Övrigtkategorin, som till stor del innehåller beställningar som fått skickas tillbaka till inlånande bibliotek för komplettering pga ofullständiga eller direkt felaktiga uppgifter, uppgår till 13% av den manuella beställningsmängden.

Diagram 4: Forskningsbibliotekens fjärrutlån till olika bibliotekskategorier

Diagrammet ovan baseras på stickprovets effektuerade fjärrutlån (inklusive kopior) uppräknade till att omfatta en månad och dessa har sedan ställts vid sidan av LIBRIS-utlåningen för september månad 1997. Detta torde ge en duglig bild av hur det såg ut hösten 1997, med stor sannolikhet fjärrlånar samtliga bibliotekstyper i högre grad från forskningsbiblioteken via LIBRIS idag än de gjorde vid själva mättillfället.

Diagrammet åskådliggör relationen mellan de två låneströmmarna samtidigt som det också säger något om respektive bibliotekstyps fjärrlåneintensitet. Relationerna mellan låneströmmarna är viktigare än de exakta antalen. Inte oväntat går 94% av forskningsbibliotekens fjärrinlån via LIBRIS. Vi kan också dra slutsatsen att samtliga övriga bibliotekskategorier till övervägande del lånar in från forskningsbiblioteken på detta sätt. I stigande ordning: sjukhusbiblioteken (51%), myndigheterna (55%), företagsbiblioteken (56%) och vårdhögskolorna (72%).

Med detta som bas kan jag uppskatta hur forskningsbibliotekens totala fjärrutlån fördelar sig på de olika bibliotekstyperna. För en fullständig tabell över fjärrutlånets fördelning på bibliotekstyper med utgångspunkt från de i stickprovet medverkande biblioteken hänvisas till appendix tabell 2. Enbart det inomsvenska fjärrutlånet finns redovisat i tabell 3.

Diagram 5: Forskningsbiblioteken utlån till bibliotekstyper angivet i procentuella andelar

I diagrammet har LIBRIS-utlåningen lagts samman med stickprovets lånevägar för att producera ett helhetssnitt. Övrigtkategorin innehåller utlån till vårdbibliotek (gymnasienivå), skolbibliotek, muséer/arkivbibliotek samt slutanvändare som pga sin ringa mängd inte kräver särredovisning. Utlandslånen är borttagna vilket innebär att staplarna enbart visar de inomsvenska lånevägarna.

Vi kan se att över hälften av forskningsbibliotekens utlån går till ett annat forskningsbibliotek, vilket kanske inte är så förvånande. Kategorin forskningsbibliotek är och förblir, trots att förutsättningarna för fjärrlånet håller på att förändras, den i särklass mest fjärrlåneintensiva bibliotekstypen. Företagsbiblioteken tar 17 % av forskningsbibliotekens utlån vilket gör dem till den näst största inlånekategorin. Sjukhusbiblioteken ligger på 12.6% och folkbiblioteken på strax under 8 %. Blygsammare volymer lånas ut till myndighetsbiblioteken och vårdhögskolorna, 4.5 respektive 2.8 procent vardera. Vad innebär då detta om man sätter in det i ett sammanhang?

Eftersom utlandslånen har filtrerats bort är det rimligast att ställa andelarna mot forskningsbibliotekens samlade utlån till bibliotek inom Sverige. Detta uppmättes enligt den senast tillgängliga statistiken (SCB år 1996) till 622 294 enheter. Med andra ord skulle företagen under detta år ha lånat in kring 106 000 fjärrlån från forskningsbiblioteken. Uppskattningsvis skulle denna låneström ha bestått av 93 280 kopieleveranser medan forskningsbiblioteken bistod företagen med nära 13 000 monografiutlån under detta år (beräknat på ett 88 % kopieinlån). Myndighetsbiblioteken tar enligt samma sätt att beräkna in cirka 28 000 fjärrlån, sjukhusbiblioteken 78 400.

Folkbibliotekens fjärrinlån kan uppskattas till omkring 49 000 enheter för detta år vilket skulle innebära en ökning med nära 20% från 1988 års inlånevolymer på 41 000. (Harnesk, Jakob 1990: Avgiftsfrihet - rapport från en utredning om avgiftsbeläggning av forskningsbibliotekens tjänster. Kungl. bibliotekets rapportserie 16 Stockholm: Kungl. biblioteket. s 29f.) En ökning som förefaller vara rimlig utslagen på nära nog ett decennium. Denna låneström låg år 1988 på 7.5% av den totala utlåningen för forskningsbiblioteken och har alltså, enligt den uppskattning jag här presenterar, andelsmässigt rört något lite på sig sedan dess.

Om saken betraktas på organisatorisk nivå ligger fjärrutlånet till folkbiblioteken från universitetsbiblioteken i allmänhet över 8% medan det för fackhögskolorna utgör runt 2-3%. Att folkbiblioteken har mer med de allmänna högskolorna att göra är ett förväntat resultat. Kontakten med folkbiblioteken skiftar dock en del även mellan dessa bibliotek. En rejäl avstickare från de övriga är Umeå UB där mer än en femtedel av fjärrutlånet (21.5%) går till folkbiblioteken. En orsak till detta är ett sedan länge välfungerande och generöst förhållande gentemot folkbiblioteken samt ett samverkansprojekt som ytterligare stimulerat den ömsesidiga kontakten. (Slutrapporten för KUBEN-projektet (Kommun - och universitetsbibliotek i nätverk) finns att hämta på <http://www.ub.umu.se/ubhtm/proj/kuben/kuben.htm> (980406).

Att rekonstruera utvecklingen bakåt med någon större exakthet är tyvärr inte möjligt pga att det inte finns någon statistik som delar in låneströmmar på bibliotekstyper på ett heltäckande sätt, varken lokalt eller centralt. Jag kan med utgångspunkt från LIBRIS notera volymökningar på samtliga bibliotekstyper mellan sept. 1995 och sept. 1997, med undantag för myndigheterna som backar något. Sett i procent av total låneaktivitet har framför allt folkbiblioteken och sjukhusbiblioteken börjat synas alltmer i LIBRIS samtidigt som forskningsbibliotekens andelar decimeras. Detta speglar förmodligen det redan påpekade förhållandet att alltmer av fjärrlånetrafiken går via LIBRIS snarare än en verklig förändring av lånevägarna. Tendensen att forskningsbibliotekens dominans i LIBRIS minskar, både som inlånare och utlånare, är dock tydlig.

Att forskningsbibliotekens utlånevolymer ökar samtidigt som inlånevolymer mellan 1995 och 1996 förblir på samma nivå har också fastställts. Detta ledde mig till slutsatsen att det är de bibliotekstyper som inte finns representerade i SCB:s population av statistikförande bibliotek som fjärrlånar mer. Mot bakgrund av mina resultat gissar jag att det som i huvudsak har hänt under decenniet är att samtliga bibliotekstypers fjärrinlån har ökat i absoluta tal men att andelarna inte har förändrats nämnvärt. Dock förefaller det, mellan 1995 och 1996, även ha skett en andelsmässig förskjutning från forskningsbiblioteken till de övriga kategorierna. Hur detta i sin tur fördelar sig är omöjligt att säga eftersom det inte finns någon grund för tidsjämförelser bakåt.

Nedan kommenterar jag varje bibliotekstyps inlåneströmmar och försöker kortfattat ge en bild av innehåll och tendenser. Stickprovet och LIBRISutlåningen har slagits samman pga att låneströmmarna vid jämförelse inte visade några påtagliga skillnader, snarare är det min slutsats att det rör sig om samma sorts material som lånas in via olika kanaler. Forskningsbiblioteken kommer att behandlas i ett separat avsnitt medan folkbibliotekens låneströmmar redovisas av Kerstin Grum i folkbibliotekens kartläggningssedel.

Myndighetsbiblioteken

Myndighetsbiblioteken lånar till 55% in via LIBRIS. För närvarande finns det 133 bibliotekssigler av typen myndighetsbibliotek (synonymt med förvaltningsbibliotek) i LIBRIS-basen. Av dessa registrerar 25 bestånd, dvs öppnar sig för utomstående fjärrlån via LIBRIS. Det mest bekanta av dessa är förmodligen Riksdagsbiblioteket.

Om vi ser närmare på vad dessa bibliotek lånar in från forskningsbiblioteken kan vi konstatera att 64% av det totala inlånet är monografier. En dryg tiondel av fjärrinlånet har publiceringsår 1997 och cirka 60% är publicerat under 1990-talet. Medianåldern för utgivningsåret på monografierna är 1992. Tunga ämnen i inlåningen är psykologi, medicin, naturvetenskap, teknik/industri, ekonomi/näringsväsen och samhälls/rättsvetenskap. I jämförelse med företagen och sjukhusen är myndighetsbibliotekens fjärrinlån något mer allsidigt med små inlåneströmmar inom nära nog varje ämne.

Lånevägar är inrättade med samtliga universitetsbibliotek, i synnerhet med Stockholms UB, samt KIB, CTHB och KTHB. Chalmers utlån går enligt mina beräkningar till dryga 8% till myndigheter vilket är nära det dubbla mot genomsnittet. Myndighetsbibliotekens relativa centrerings till Stockholmsområdet kan tänkas speglas i att en, i jämförelse med de övriga universitetsbiblioteken, något större andel av Stockholm UB:s fjärrutlån (6%) går till sådana bibliotek. Helhetsintrycket är dock att lånevägarna är spridda nationellt snarare än koncentrerade regionalt även om enstaka fall av "bindningar" kan ses. Sveriges provnings- och forskningsinstitut är ett exempel på ett bibliotek med en stark koppling till Chalmers medan Patentverket tycks föredra KTHB. God service, personliga kontakter och ett fastlagt arbetssätt är de förklaringar som brukar ligga bakom sådana samband.

Att ge en tendensbeskrivning för myndighetsbibliotekens inlåneströmmar från forskningsbiblioteken är svårt av den anledningen att jag endast har LIBRIS-statistiken att luta mig mot. Vid en jämförelse med september 1995 kan man konstatera att volymen (som passerat LIBRIS) är ungefär densamma, dryga 1000 fjärrlån (inklusive kopior). De ämnen som mest efterfrågas är också i stort sätt desamma, förskjutningarna är obetydliga förutom i ett fall - signum P, teknik, industri och kommunikationer som har ökat från 7 till 16% mellan 1995 och 1997. En snabb kontroll av inlånande bibliotek visar att det framför allt är ovan nämnda Sveriges provnings- och forskningsinstitut som står bakom dessa lån, ett bibliotek som inte på samma sätt gjorde sin närvaro känd i 1995 års snitt. Ökningen på signum P är ett utfall av att ett teknikorienterat myndighetsbibliotek har tillkommit som beställare i LIBRIS. Vi kan i övrigt sluta oss till att myndigheterna i fjärrlånesammanhang är en relativt blygsam grupp bibliotek med "stabila vanor". Dock finns det även i detta fall, precis som för andra bibliotekstyper (inklusive slutanvändare), osäkerheter kring hur den direkta beställningsmöjligheten via LIBRIS webbsök kommer att påverka informationsvanor och lånevägar.

Företagsbiblioteken

Företagsbiblioteken tar in drygt hälften (56%) av sitt fjärrlån via LIBRIS. Denna grupp av bibliotek förekommer inte som fjärrutlånare i LIBRIS. Däremot förtecknas ett mindre

fjärrutlån i SCB-statistiken. Deras fjärrinlån består till stor del av kopior (87 %) och är av påfallande sent datum. 30% är utgivet under 1997 och tre fjärdedelar är publicerat under 90-talet. Medianvärdet på de relativt fåtaliga monografierna ligger på 1995.

Företagen lånar in främst från de medicinska och tekniska fackbiblioteken med CTHB, KTHB och KIB som främsta exempel på stora leverantörer. Kring 39 % av Chalmers fjärrutlån går till något företagsbibliotek, en knapp fjärdedel i KIB:s fall och inte mindre än 48 % av KTHB:s fjärrutlån. Samtliga universitetsbibliotek har också i varierande grad utlån till denna bibliotekstyp. Lund UB, vars stickprov i det här avseendet är mest tillförlitligt, har ett nära 11-procentligt utlån till företagen.

Inlånet är tungt på medicin, teknik och naturvetenskap. Astra och Pharmacia står bakom merparten av det medicinska inlånet medan det tekniskt/naturvetenskapliga materialet sprider sig över fler beställare. Mindre kvantiteter av psykologi och ekonomi/näringsväsen kan också märkas. Fjärrinlånet är av samma karaktär vid en kontroll mot 1995.

Det är vanskligt att uttala sig om någon regional aspekt i lånevägarna, detta delvis pga att jag inte med säkerhet vet hur företagen är etablerade geografiskt. I något fall, till exempelvis AB Volvo teknisk utveckling, kan jag se en klar koppling till Chalmers men huvudintrycket är att de framträdande inlånarna som exempelvis Pharmacia, Astra, Volvo och Asea riktar sina beställningar till flertalet bibliotek. Företagen använder sig helt enkelt av de bibliotek som de har goda erfarenheter av, där bra service återigen med största sannolikhet blir avgörande för hur beställningen riktas.

Sjukhusbiblioteken/ vårdhögskolebiblioteken

Sjukhusbiblioteken är en fjärrlåneintensiv biblioteksgrupp som tar hälften (51%) av sitt inlån från forskningsbiblioteken via LIBRIS. Beställarna är till stor del läkare, vårdpersonal samt i mindre mån patienter och anhöriga. Inlånet har en klar forskningskaraktär och består till övervägande del av kopior (77%). 70% av fjärrinlånet är publicerat under 90-talet och en drygt tiondel under 1997. Snittåldern på monografierna är 1994. Det dominerande ämnet är naturligt nog medicin men inlån av psykologi samt samhälls- och naturvetenskap kan också noteras. Vårdhögskolornas inlån är snarlikt om man ser till ämnen och ålder på materialet men inlånet är något mer monografitungt (ca 30 % monografier). Vid en jämförelse med 1995 års inlån i LIBRIS har jag inte kunnat märka några signifikanta förändringar.

Uppskattningen av sjukhusbibliotekens inlån från universiteten är med säkerhet för låg pga att de medicinska enheterna inte inkluderades i stickprovsundersökningen. Lund, som även förtecknade det medicinska utlånet, har ett 12% utlån till denna kategori vilket ligger i linje med den totala uppskattningen presenterad i diagram 6. En omräkning i enlighet med tilläggsdata från Medicinska biblioteket vid Uppsala universitet ger ett totalt utlån på cirka 8% till sjukhusen. Av detta kan man sluta sig till att låneströmmen från universiteten till sjukhusbiblioteken kan röra sig runt en tiondel av det totala fjärrutlånet. Fjärrutlånet till vårdhögskolorna är överlag mer blygsamt, en 4-procentlig notering för Lund och kring 2% för de övriga universiteten. SPPB framträder i sin roll som ansvarsbibliotek för psykologi och pedagogik med 13 % utlån till sjukhusen samt 6% till vårdhögskolorna. Det är inte helt oväntat framför allt psykologi och pedagogik i dessa låneströmmar men också medicin och i någon mån samhällsvetenskap.

KIB:s framträdande position som kopieleverantör till sjukhusbiblioteken har belysts i en tidigare undersökning. Studien Bestånd under påverkan kunde visa på hur sjukhusbiblioteken var den största beställarkategorin från KIB (47%), följda av universitetsbiblioteken (30%), läkemedelsbiblioteken (19%) och vårdhögskolebiblioteken (4%) (Nilsson, Ingegerd &

Persson, Olle 1996, s. 6.). Enligt mina data blir fördelningen dock något annorlunda. KIB:s utlån går till 32% till forskningsbiblioteken medan sjukhusen kommer strax efter med 29%. Företagsbiblioteken kommer på tredje plats med 24% medan vårdhögskolorna tar in 4%. Som synes är det framför allt sjukhusbibliotekens andel som skulle ha förändrats från nära hälften ner till en tredjedel.

Det finns dock knappast underlag för slutsatsen att någon dramatisk förändring i KIB:s utlån gentemot sjukhusbiblioteken skulle ha ägt rum mellan undersökningstillfällena. För det första är bibliotekskategorierna inte helt överensstämmande vilket minskar jämförbarheten. För det andra är hela utlånet, inklusive monografier, inkluderade i detta fall medan den förra studien avsåg biomedicinska tidskrifter. Det måste också tillstås att tillförlitligheten minskar pga att jag i det här fallet delvis baserar mina beräkningar på ett stickprov.

En annan viktig aktör inom det medicinrelaterade fjärrlånet är Spri:s bibliotek och utredningsbank som är ett till KIB associerat ansvarsbibliotek för hälso- och sjukvårdsområdet. Som "kopplingsbox" för landstingsbaserad hälso-sjukvårdsforskning kan det tillhandahålla svårtillgänglig information inom sitt område. Ingen heltäckande undersökning av lånevägarna har utförts men enligt personalen går bibliotekets fjärrutlån av originaldokument (ca 43 000) till 60% direkt till slutanvändare medan 40% tar vägen via ett bibliotek och i den sistnämnda låneströmmen fördelar sig mottagarna jämnt mellan vårdhögskolorna och sjukhusbiblioteken. Deras betydelse för vårdhögskole- och sjukhusbiblioteken visade sig i att de avrankades på andra respektive tredje plats som mest nyttjade dokumentleverantör av dessa bibliotek. (Nilsson, Ingegerd & Persson, Olle 1996, s. 6.).

Det är viktigt att framhålla att sjukhusbiblioteken också är fjärrutlåande, framför allt mellan varandra. I Bestånd under påverkan rankade sjukhusbiblioteken varandra som främsta kopieleverantörer medan KIB kom på andra plats. Det har för mig påpekats att denna låneström idag är bristfälligt statistikförd. Det kan vara anledning att lägga om de statistikförande rutinerna för dessa bibliotek eller i annat fall göra en mätning med särskild inriktning på sjukhusbiblioteken i syfte att ge en heltäckande bild av volymer och lånemönster.

Låneströmmar mellan forskningsbiblioteken

Framställningen kommer i fortsättningen att koncentrera sig på forskningsbiblioteken med vilka i huvudsak menas högskolebiblioteken. Dessa kan sägas vara väsentliga för forskningsbibliotekens fjärrlånetrafik såväl ur inlåne- som utlåneaspekt. År 1996 stod de för 78% av den totala fjärrutlånet och dryga 83% av inlånet bland forskningsbiblioteken. De forskningsbibliotek som i övrigt har ett betydande fjärrutlån är Naturvårdsverket, Musikbiblioteket, Kungliga biblioteket, Spri, Arbetslivsinstitutet samt SPPB. Om inte annat anges så utgår jag från SCB:s population av högskolebibliotek (ca 30 stycken). Jag har funnit det vara väsentligt att särskilja mellan de s.k. mindre och medelstora högskolebiblioteken (MoM-biblioteken), fackhögskolornas bibliotek samt universitetsbiblioteken. Jag har i detta sammanhang valt att räkna Luleå som ett MoM-bibliotek pga dess "historiska bakgrund" som sådant.

Jakob Harnesk kunde i sin fjärrlånestudie från 1988 konstatera det redan då sedan länge kända faktum att låneströmmarna mellan svenska forskningsbibliotek något förenklat består av å ena sidan ett mindre antal stora utlånare, framför allt universitetsbiblioteken och ett antal fackhögskolebibliotek inom de tidskriftsdominerade disciplinerna med KIB i spetsen och å andra sidan ett stort antal inlånande bibliotek, bestående framför allt av de mindre och

medelstora högskolorna. Ingenting tyder på att denna situation har förändrats tiotalet år efteråt. Snarare kan den sägas ha konsoliderats genom att volymerna av fjärrlån successivt har ökat under nittiotalet samt att fler fjärrlåneberoende högskolor har tillkommit.

Till skillnad från folkbibliotekssektorn där kommunbiblioteken har varit hänvisade med sina fjärrlånebeställningar till den s.k. fjärrlånekedjan har fria lånevägar varit förhärskande mellan forskningsbiblioteken sedan indelningen i högskoleregioner övergavs i mitten på 80-talet. (För information om högskoleregionernas sträckning se t.ex Riktlinjer för fjärrlån 1980: Sveriges allmänna biblioteksförnings handböcker nr 17. Lund: Bibliotekstjänst, s. 10.) Detta har inneburit att ett spontant arbetsätt har utvecklats där fjärrlånebibliotekarien för varje enskilt fall låter sin "tysta kunskap" avgöra hur beställningen ska riktas. Följande faktorer kan dock sägas ha inflytande på hur bibliotekarien lägger sin remisskedja:

Service, snabbhet i effektivering prioriteras. Naturligt blir det så att ett bibliotek med snabb effektivering och hög servicenivå nyttjas mer samtidigt som det bibliotek som inte har en fullt så god service undviks.

Ekonomi, en frikrets som inte tar betalt vid beställning av fjärrlånekopior är också en faktor som spelar in vid kopiaresor. Likaså skillnader i kopiaresor mellan biblioteken.

Rättvisetanke. Vid sidan av det nyttotänkande som speglar sig i de två första faktorerna har också en mer rättvisetänkande fördelningstanke uttryckts där man undviker att belasta ett och samma bibliotek alltför mycket utan sprider beställningarna på de sigler som blivit aktuella i träffbilderna. När remisskedjan läggs kan man emellanåt sträva efter att placera ett mycket nyttjat bibliotek sist.

En regional aspekt där näraliggande bibliotek föredras finns också. Detta har sin bakgrund i historiskt betingade samarbeten mellan yngre och äldre högskolor där den gamla indelningen i högskoleregioner lever kvar i arbetssättet.

Den främsta invändningen mot fria lånevägar är att det kan leda till ett överutnyttjande av de bibliotek som har god service. Paradoxalt nog kan man bli "bestäffad" med en oproportionerligt hög andel av beställningar om man erbjuder snabb effektivering. Detta kommer att diskuteras mer utförligt i rapportens sista del.

Volym och relationer

Tabell 1. Fjärrutlån och fjärrinlån (inklusive kopior) för högskolorna, jämförelse mellan 1992 och 1996 enligt SCB:s statistik

	1992	1996	Skillnad netto
UTLÅN	167898	109866	58032
INLÅN	265387	144327	121060
Netto	97489	-34461	+63028
Universitetsbiblioteken	11637	27774	-16137
MoM-högskolebiblioteken	21614	77558	-55944
Fackhögskolebiblioteken	32069	204397	262001
Netto	41322	220679	+16282

Volymsiffrorna avser både lån och kopior. 1992 har valts som jämförelseår med 1996 pga att populationen av statistikförande bibliotek från och med detta år är mer överensstämmande med nuvarande förhållanden. De högskolor som har tillkommit efter 1992 har inte tagits med i MoM-kategorin för att ge en bättre grund för jämförelse. För den fullständiga förteckningen hänvisas till appendix tabell 4.

Tabellen ger en översiktlig bild av utvecklingen av fjärrutlån/fjärrinlån samt nettotrenden under decenniet. Vi kan se hur samtliga kategorier av forskningsbibliotek har ökat både sitt fjärrinlån och sitt fjärrutlån under perioden. Samtidigt framträder tydliga skillnader i utvecklingen av lånenettet där de mindre och medelstora högskolorna har en nedåtgående trend medan de övriga bibliotekskategorierna ökar sitt utlåningsöverskott. Vi kan konstatera att fackhögskolornas utlån för bägge åren ligger över universitetsbiblioteken. Det är till stora delar KIB:s exceptionella kopieutlåning som underbygger detta förhållande. Om vi ser till enbart monografiutlån har universiteten den överlägset största kvantiteten fjärrutlån.

Ser vi till hur stora andelar av högskolebibliotekens samlade fjärrutlån som biblioteksgrupperna omfattar så har en förskjutning skett mot att universiteten andelsmässigt står bakom mer av fjärrutlånet. Det framgår också av tabellen att deras nettoökning är väsentligt större än fackhögskolornas. 1996 är de balanserade med ca 48% vardera av fjärrutlånet medan MoM-biblioteken når upp till knappa fyra procent. MoM-bibliotekens andel av det totala utlånet har under samma tid ökat från 4% (1992) till 27% år 1996 vilket torde ha sin direkta förklaring i den ökade tillströmningen av studenter. Ser man till studenttillströmningen (räknat i helårsprestationer) har dessa skolors studentkullar ökat

Diagram 6: Fjärrutlån/fjärrinlån med nettolinje för år 1996 (enligt SCB:s statistik)

med 60% eller nära 19 000 studenter under denna tid. (Årsrapport för universitet och högskolor (1995/96) 1997: Högskoleverkets rapportserie 17, s. 115. ISSN 1400-948X.) Men tillväxten i det lokala utlånet har alltså ingen motsvarighet i ökat fjärrutlån för MoM-biblioteken som grupp betraktat.

Diagram 6 återger "nuläget" i relationen mellan fjärrut- och fjärrinlån för samtliga högskolebibliotek och de fem mest fjärrlånintensiva specialbiblioteken (inkl. Kungliga biblioteket). Staplarna är sorterade från vänster efter fallande nettonotering med monografidelarna av ut- respektive inlån infällda.

På diagrammets vänstersida finner vi alltså de stora fjärrutlånen med positiva lånenetton. KIB:s stapel har beskurits och fortsätter upp till dryga 164 000 utlån. Räknat med kopior får sagda bibliotek ett netto på drygt 152 000. Sedan följer Spri med sin höga andel originalutlån av rapportmaterial (82%). Därefter en grupp bestående av samtliga de stora universitetsbiblioteken och fackhögskolebiblioteken. I mitten finns det några exempel på bibliotek som i dagsläget inte är särskilt fjärrlånintensiva som tex Idrotthögskolan och Konstfackbiblioteket samt den nystartade verksamheten i Södertörn. De blygsamma kvantiteterna i såväl in- som utlåneledet ger ett balanserat netto och därmed en mittenplacering. Linköping UB är ensam bland universitetsbiblioteken om att ha ett negativt lånenetto, samtidigt framgår det av utlånestapeln att de i högsta grad är utlånande. Mot högerkanten finner vi biblioteken med minusnetto, dvs som har mer inlån än utlån. Med undantag för Borås och Luleå har samtliga MoM-högskolor ett negativt lånenetto. Det bör dock påpekas att Karlstad, Örebro och Växjö också har fjärrutlåning av betydelse.

Med utgångspunkt från diagrammet kan man något förenklat säga att det i fjärrlånesammanhang finns fyra kategorier av forskningsbibliotek:

De som både har stora volymer inlån och betydande utlån, framför allt universitetsbiblioteken.
De som framför allt är utlånande (KIB, Spri, AI, Naturvårdsverket)

De som framför allt är inlåande (de nyare högskolebiblioteken)

En grupp olikartade specialbibliotek som relativt sett inte är särskilt fjärrlåneintensiva
Jag vågar på rak arm påstå att diagrammet ger en god orientering inte bara till nuläget utan också till situationen så som den har sett ut under decenniet. De bibliotek som är nettoinlåare idag har i stort sett också varit det tidigare. Samma sak gäller för de bibliotek som har varit till övervägande del utlåande. Skillnaderna ligger framför allt i att fler högskolor har tillkommit samt en allmänt omfattande volymökning på såväl in- som utlån. Något enstaka bibliotek har vänt sitt negativa netto och blivit nettoutlåare, Umeå UB är ett sådant exempel. Men det som ska lyftas fram är stabiliteten i de förhållanden som diagrammet åskådliggör. Däremot har omfattningen av såväl in- som utlån naturligtvis varierat över tid för varje bibliotek. Som exempel kan nämnas att KTHB:s utlånenetto minskat med ca 40% eller 11 000 utlån mellan 1992 och 1996, främst som en konsekvens av prishöjningar på fjärrlånekopior. Frågan som man kan ställa sig inför det faktum att flera bibliotek år efter år har fler fjärrinlån än de har fjärrutlån är om de tar ansvar för sitt eget förvärv. Jag har under intervjuerna med företrädare för de stora utlåarna ibland uppfattat signaler om att detta sätts ifråga. Detta är en komplicerad ansvarsfråga som inte kan besvaras här. Det kan nämnas att en tidigare kartläggning av de svenska högskolebibliotekens resurser sammantaget gav en pessimistisk bild av de mindre och medelstora högskolebibliotekens situation. En av slutsatserna var att dessa högskoleorter, som borde satsa extra mycket för att få ett gediget förvärv, snarare hade en svag förvärvsutveckling. Utredaren kunde till exempel visa på att antalet böcker per student i genomsnitt hade till sjunkit med 35% mellan åren 1988 och 1993 för dessa bibliotek. (Harnesk, Jakob 1995: På lika villkor? - en kartläggning av de svenska högskolebibliotekens resurser. Studenternas bibliotek: delrapport 1. Stockholm: BIBSAM, s. 19.) Att på ett grundligt sätt studera fjärrlånets relation till förvärv är en i detta sammanhang alltför omfattande uppgift, däremot kan jag problematisera den enkla skalan av inlån/utlån genom att sätta volymerna i relation till några bakgrundsförhållanden.

Tabell 2. Jämförelse mellan bibliotekskategorier, relationer återgivna i mediantal. (För hela förteckningen hänvisas till appendix 5) Totalt fjärrinlån 1996 Varav monografier
Originalinlån/10 band nyförvärv Originalinlån/1000 band i bibl bestånd Fjärrinlån/100
lokala lån Fjärrinlån/ 100 studenter
Universitets-biblioteken 144 327 57 642 (40%) 2 3 3 59
Högskole-biblioteken 77 558 36 449 (48%) 3 23 4 68
Fackhögskole-biblioteken 41 322 14 582 (35%) 3 5 4 75
(Källa:SCB och HSV Årsrapport för universitet och högskolor 1995/96)

Om vi sätter fjärrlånen i relation till förvärv och studenter så finner vi att skillnaderna inte är särskilt stora mellan de olika kategorierna. Man kan konstatera att högskolebiblioteken vad avser fjärrinlån relaterat till bestånd har en märkbart högre siffra men detta är knappast att förundra sig över då dessa bibliotek är så pass mycket yngre. Det är snarare märkligt att skillnaderna inte är större, exempelvis i kolumnen som relaterar fjärrlån till nyförvärv där universitetsbibliotekens pliktleveransförvärv ingår. Det bör dock påpekas att det kan vara vanskligt att jämföra forskningsintensiva universitet med nyetablerade högskolor vars kundkrets till stor del består av studenter som inte nyttjar fjärrlånet på samma sätt. Studenter (räknat i antalet helårsprestationer) har valts som jämförelse pga att statistiken över antal forskare är mindre tillförlitlig.

Talen är återgivna som medianvärden, det vill säga det mittersta värdet i en serie av värden. Det framträder förstas mer markanta skillnader om man studerar enskilda organisationer. Exempelvis kan nämnas att högskolebiblioteket i Kristianstad samt det i Skövde har 20 respektive 25 fjärrinlån per 100 lokala utlån. Detta innebär grovt taget att var sjätte bok som lånas ut över disk på dessa bibliotek har fjärrinlånats från annat bibliotek. Höga noteringar på fjärrinlån per lokala lån kan också ses för Mälardalen och Högskolan Dalarna. Är då detta ett tecken på att förvärvet på dessa högskolor är dåligt? Inte nödvändigtvis. Av de nämnda biblioteken (det saknas uppgifter för Dalarna) har Skövdes förvärv försvagats i en jämförelse med 1993/1994 medan såväl högskolebiblioteken i Kristianstad som Mälardalen har stärkt sitt förvärv enligt SCB:s siffror för 1996. Utan att säga något definitivt om de anförda exemplens policies och prioriteringar så kan det rent allmänt införas en distinktion mellan fjärrinlån som substitut respektive fjärrinlån som komplement. Det ena fjärrinlånet kompenserar för dåligt förvärv medan det andra är en konsekvens av en välfungerande biblioteksverksamhet. Ett rikt förvärv ger i sig impulser till vidareläsning och om man till detta lägger en kompetent bibliotekariekår som förmår tillgängliggöra kunskapskällor utanför det lokala beståndet så ökar detta rimligen fjärrinlånet. Sambiblioteket används alltså på ett ändamålsenligt sätt!

Ett högt fjärrinlån kan på så sätt inte entydigt sättas i samband med ett bristfälligt förvärv även om det generellt sätt naturligtvis finns en korrespondens. Likaså behöver inte en ringa mängd fjärrinlån tyda på en hög grad av självförsörjning utan i värsta fall på en ointresserad, kanske resignerad attityd hos bibliotekets användare. Man "klarar sig" med det material som finns tillgängligt lokalt hellre än att besvara bibliotekspersonalen.

Lånevägar

Eftersom högskolebiblioteken i många fall både är in- och utlånare är det nödvändigt att fixera en utgångspunkt för att en analys ska kunna vara möjlig. Jag har då valt att närmare granska universitetsbibliotekens utlåneströmmar till andra högskolebibliotek.

Tabell 3. Universitetsbibliotekens fjärrutlån till andra högskolebibl, jämförelse september 1995, 1996 respektive 1997, andel av fjärrutlånet angivet i procent

År Fjärrutlån till högskolor Till Universitets-bibliotek Till MoM-bibliotek Till fackhögskole-bibliotek

1995 10 503 5508 (52%) 3010 (29%) 1985 (19%)

1996 12 395 5920 (48%) 4324 (35%) 2151 (17%)

1997 8 816 4355 (49%) 3423 (39%) 1038 (12%)

(Källa:LIBRIS)

Ser vi på låneströmmen från universiteten finner vi att kring hälften av utlånen går till ett annat universitetsbibliotek. Det verkar vara ett stabilt förhållande. Anmärkningsvärt är att det effektuerades färre fjärrlån i september 1997 än 1995. Det går naturligtvis inte pga detta anta att fjärrlånet viker nedåt när alla andra volymuppskattningar pekar uppåt. Dessutom är det framför allt relationerna mellan låneströmmarna som är intressanta. Ser man på procentsiffrorna förefaller det som om MoM-högskolorna tar in mer av universitetens fjärrutlån medan fackhögskolornas del minskar. Man bör nog i och för sig inte övertolka observationerna men en sådan tendens kan ses.

Att universitetsbiblioteken har mycket med varandra att göra syns även om man går ner på organisatorisk nivå. Till exempel är Göteborgs flitigaste fjärrlånekunder Lunds, Umeås, Uppsalas och Linköpings UB. På femte plats kommer den första högskolan: Karlstad. Umeå har en självklar partner i Luleå och lånar sedan ut mest till Mitthögskolan. Därefter kommer

Göteborg, Uppsala och Linköping. För Uppsalas del hamnar Umeå i topp följt av Lantbruksuniversitetet, Stockholm och Örebro.

Ser man till universitetens inlån placerar sig KIB högt, ofta på första plats (ex. Göteborg, Umeå, Uppsala och Linköping). Denna låneström bjuder inte på några överraskningar, det är de biomedicinska biblioteksenheterna som lånar in artikelkopior och driver upp inlånevolymer för respektive organisation. Därefter är inlånet förbluffande likartat för biblioteken med ett block av samtliga andra universitetsbibliotek (inklusive Luleå i Umeå:s och Linköpings fall) och därefter de stora fackhögskolorna: Chalmers, Lantbruksuniversitetet och KTHB.

I en jämförelse med 1995 års lånevägar förefaller mönstret vara stabilt. Biblioteken kan byta position men det är i stort sett samma bibliotek som har kontakt med varandra, både som inlånare och utlånare. En förändring är dock att Stockholms UB har tappat position som anlitat fjärrlånebibliotek hos de övriga universiteten mellan 1995 och 1997. Man bör inte dra några slutsatser av att ett bibliotek har fallit något hack i rangordningen gentemot ett annat, men nedgången verkar i detta fall ha skett gentemot flera bibliotek. Ett förhållande som står helt klart är att Göteborgs UB genomgående har en framskjuten position som anlitat fjärrlånebibliotek, såväl bland de äldre universitetsbiblioteken som de yngre högskolorna. I samtliga fall som kontrollerats finns Göteborg med bland de fem först anlitate biblioteken, såväl hos universitetsbiblioteken som de yngre högskolorna och fackhögskolorna.

En viktig sak att framhålla vad gäller lånevägarna är de regionala mönster som förekommer mellan högskolorna. Man kan med ett bildligt uttryck beskriva det som ett "planet-måne" förhållande där Lund UB exempelvis har Kristianstad som inlånare, Uppsala UB har Örebro, Göteborg UB Karlstad och Borås samt Umeå UB Luleå och Mitthögskolan. Regionalmönstret har ofta en historisk bakgrund där de nyare högskolornas replieringsrätt på universitetsbiblioteken enligt den gamla indelningen i högskoleregioner lever vidare i arbetssätt och rutiner. Fjärrlånesamarbetet speglar i detta avseende ett mer omfattande samarbete mellan universitet och nyare högskolor där de sistnämnda i många fall startat som filialer till universitetsbiblioteken.

Den huvudsakliga slutsatsen är att de fria lånevägarna mellan högskolorna inte leder till att "alla beställer av alla" utan snarare till att fixerade mönster framträder mellan samarbetspartners som man i många fall känner väl och har goda erfarenheter av. Den utan tvivel viktigaste bakgrundsfaktorn är snabbhet i effektivering, även om andra avvägningar också spelar in.

Låneströmmen mellan universiteten och de mindre- och medelstora högskolorna
Jag har valt att avsluta min kartläggning med att närmare syna låneströmmen från universiteten till de mindre och medelstora högskolebiblioteken och på några punkter ställa den i jämförelse med de lån som går mellan universiteten.
Som vi såg gick i september 1997 39% (3423 fjärrlån inkl kopior) av universitetsbibliotekens fjärrutlån inom forskningssfären till ett mindre eller medelstort bibliotek. Av dessa var 60% monografier, en lika stor andel som under samma tidsperiod 1995. Medianen för utgivningsåret på monografierna är 1990. En femtedel har tryckår mellan 1997-1995 och kan alltså betraktas som nyare litteratur som borde kunna förvärfvas. Studerar man universitetsbibliotekens eget inlån från varandra finner man att 64% är monografier och att dessa också har medianår 1990 samt att 27%, mer än en fjärdedel, har utgivningsår mellan 1995-1997. Slår man ut det på hela monografiströmmen så kan en dryg femtedel (22%)

karaktäriseras som "ungt". Det förefaller alltså som om en väsentlig del av detta utlån rör sig om litteratur som, förvisso med ålder som enda kriterium, faktiskt kan förvärfvas.

Diagram 7: Ålder på monografier i fjärrutlånet från universiteten till andra högskolebibliotek (LIBRIS september månad)

Trenden för monografiutlånet illustreras på ett enkelt sätt i ovanstående diagram med allt kortare staplar ju äldre materialet blir. Att 1997 års stapel är kort beror rimligen på att datat är taget vid en tidpunkt (september) då hela kalenderåret ännu inte hade hunnit förflyta.

Utlånet till MoM- högskolorna är till 40% svenskt och till 48% engelskt vilket kan jämföras med "UB- strömmen" som är till 15% svenskt och 67% engelskt. Att de nyare högskolorna har en större andel svenskt inlån är förväntat med tanke på att universiteten tar emot pliktleveranstryck.

Vid en närmare studie av MoM- högskolebibliotekens monografiutlån med utgivningsår 1997 (83 st) framkom det att en tredjedel var forskningsrapporter/examensarbeten och resten böcker. Materialet är i de flesta fall specialiserat och lämpligt för fjärrinlån, endast i några enstaka fall kan inlånen bedömas som tvivelaktiga. Floran av "självhjälpsböcker" samt New Age-inspirerad litteratur kan bedömas som gränsfall, särskilt om inköpspriset går ner mot 150 kronor bör inköp övervägas. I ett fall har en rapport från Timbro som betingar 50 kronor fjärrinlånat. Anledningarna till att sådana beställningar görs kan emellertid variera och det är lätt att moralisera i efterhand. Ett fall som definitivt har kunnat bedömas som olämpligt för fjärrinlån är dock Nick Hornbys High fidelity, en mycket spridd roman som dessutom finns i engelskspråkig pocket för ett pris kring hundralappen.

Om monografiutlånet med universitetsbiblioteken som inlånare, fortfarande med utgivningsår 1997 (123 st.), underkastas samma analys framkommer att endast en tiondel i detta fall var rapportmaterial/examensuppsatser medan hela 90% var monografier. Det är intressant att de exempel som har jag tittat på genomgående har en mer "seriös" prägel. Inga New Age-böcker eller varianter på "hjälp dig själv". Några uppenbara exempel på olämpliga fjärrlåneobjekt ur prisaspekt har inte heller kunnat hittas.

Frågan är vad detta betyder i stort för kvalitén på fjärrlånet. Bör man av ovanstående dra slutsatsen att universitetsbibliotekens fjärrinlån kvalitativt sett håller en bättre nivå? Är det "oroande" att så pass mycket nytt material fjärrinlånas mellan högskolorna? Det är ju å andra sidan knappast möjligt att biblioteken förvärvar allt och fjärrlånesamarbetet har som ett av sina primära syften att åstadkomma ett rationellt samutnyttjande.

Min huvudsakliga slutsats av dessa punktstudier är att det knappast går att ha ett så pass öppet system som fjärrlånesamarbetet utan att det nu och då ur en eller annan synvinkel slinker igenom dåliga beställningar. Anledningarna till detta kan variera men torde framför allt handla om faktorer som tex en stressig arbetssituation snarare än vara resultatet av något slags systematiskt missbruk. Men det kan också, mot bakgrund av ovanstående resultat, vara befogat att med ett förnyat policydokument inskräpa vikten av att göra högkvalitativa beställningar med god relevans på sådant som är svårt att förvärva. Det handlar i grund och botten om att upprätthålla en fungerande fjärrlåneetik där alla parter förbinder sig att inte fresta på systemet i onödan. Till detta återkommer vi i rekommendationsdelen.

Sammanfattning

Under 90-talet har en kontinuerlig ökning av forskningsbibliotekens fjärrlån ägt rum.

Kurvorna på fjärrutlånet och fjärrinlånet rör sig parallellt fram till 1995-1996 då utlånet ökar med 100 000 enheter till strax under 700 000 medan inlånet stannar av på cirka 320 000.

Fjärrutlånets andel av det totala utlånet har mellan 1990 och 1996 minskat för högskolorna från 26 till 12 %.

Andelen originaldokument i fjärrutlånet har ökat under 90-talet och noterades år 1996 till 42.6 % av låneströmmen. Nära 300 000 originaldokument (böcker och rapporter) fjärrutlånades detta år.

Idag fjärrinlånar samtliga bibliotekstyper från forskningsbiblioteken till övervägande del via LIBRIS. I stigande ordning: sjukhusbiblioteken (51%), myndighetsbiblioteken (55%), företagsbiblioteken (56%) och vårdhögskolebiblioteken (72%).

Av forskningsbibliotekens fjärrutlån går nästan hälften (46.7%) till andra bibliotekstyper. Den största mottagaren utanför forskningssfären är företagsbiblioteken (17%) följt av sjukhusbiblioteken (12.6%) och folkbiblioteken (7.9%). Företagens och sjukhusens låneströmmar består till stora delar av kopior medan myndigheternas och framför allt folkbibliotekens fjärrinlån är mer monografitungt.

Man kan i fjärrlånesammanhang urskilja fyra typer av forskningsbibliotek: för det första de som både har stor inlåning och betydande utlåning, framför allt universitetsbiblioteken. För det andra de som framför allt är utlånande (KIB, Spri, AI, Naturvårdsverket). För det tredje de som framför allt är inlånande (de nyare högskolebiblioteken). För det fjärde en grupp olikartade specialbibliotek som relativt sett inte är särskilt fjärrlåneintensiva. Kategorin nettoinlånare respektive nettoutlånare innehåller med något undantag samma bibliotek under decenniet.

Lånevägarna mellan forskningsbiblioteken förefaller, i en jämförelse mellan 1995 och 1997, vara stabila. Samma bibliotek har kontakt med varandra, om än med vissa positionsförskjutningar. De fria lånevägarna har resulterat i att det uppstår mönsterbildningar baserade på grad av service, ekonomiska hänsyn, regional närhet samt tradition.

1997 gick strax under hälften (49%) av universitetsbibliotekens fjärrutlån till högskolor till ett annat universitetsbibliotek, 39% till en mindre eller medelstor högskola och 12 % till en fackhögskola. Det kan ses en tendens till att de mindre och medelstora högskolorna tar mer av universitetsbibliotekens utlån medan fackhögskolornas andelar minskar.

Innehållet i fjärrutlånet från universiteten till övriga högskolor består till 64 % av monografier och av dessa är 22% publicerade mellan 1995-1997.

Avd. för nationell samverkan

KB:s startside